

Muradova Səbinə İlham qızı SOSIAL STRATİFİKASIYA NƏZƏRİYYƏSİ

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinin inkişaf və formalaşma tarixi, həmçinin "stratifikasiya" konsepsiyasının formalaşması və dəqiqləşdirilməsi ilə müəyyən kateqoriyalar sisteminin inkişafı ilə bağlıdır.

"Stratifikasiya" təbəqə, geoloji növdə qat mənasını verən latın "stratum" sözündən yaranmışdır. Geologiyada stratifikasiya laylama, dağ süxurunun və yer qatlarının yerləşməsi, yer səthinin qatlara bölünməsi mənasını verir. Qərb sosioloqları bu geoloji termini cəmiyyət həyatında baş verən proseslərin ən dəqiq və qısa şəkildə ifadə etmək üçün ən uyğun olduğu qərarına gəlmişlərdir. Amerikan sosioloqları J.Kyuber və U.Kenker yazırdılar ki: "nə vaxt ki qeoloq dağ süxuru haqqda danışır, o göstərmək istəyirki, bir qat fiziki şəkildə o biri qatın üstündədir və yaxud altındadır, və bir qat o biri qatlardan fərqlənir. Cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif mövqelərini səciyyələndirmək üçün sosioloq "qat üzərində qat" obrazını istifadə edir. (1.s.40-45)

Bu anlayışın tarixi tipləri bunlardır: a) quldarlıq; b) kasta quruluşu; c) təbəqələr; ç) siniflər.

Qərb sosiologiyasında sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi siniflərin cəmiyyətin sosial strukturunun əsası olması haqqında marksist təliminin inkarıdır. Bu nəzəriyyənin tərəfdaşları sinif anlayışı köhnə cəmiyyətlərin, həm də sənayecə təkmilləşmiş kapitalist ölkələrinin sosial strukturuna əsasən mümkün deyil deyirdi, ancaq modern industrial cəmiyyətin sosial strukturunun araşdırılması üçün işə yaramır. Ona görə ki, hazırki cəmiyyətdə mühlüm səhmdarların eməlin idarə olunmasından uzaqlaşdırılması və onların maddəli menecerlərlə dəyişdirilməsi ilə bağlı mülkiyyət əlaqələri özünün təyinedici statusunu itirmişdir. Bu səbəbdən də sinif anlayışı «strat» ilə dəyişdirilməlidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, hər strata eyni gəliri, səlahiyyəti, təhsil və nüfuzu olan insanlar aiddir. Cəmiyyət daxilində yuxarıdan aşağıya doğru imkanlılar, orta təbəqə və kasıbların strataları yerləşir. Sosioloqların hər hansı bir qrupu belə düşünür ki, sosial stratifikasiya təlimi hər hansı tarixi zamanda cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial bərabərsizliyin iyerarxiyalı təşkil edilmiş strukturunu daha yaxşı biruzə verir. (2.s.4-6.)

Adi təbəqələşmə ilə müqayisə edildikdə sosial stratifikasiya 2 cəhəti ilə fərqlənir.

I Stratifikasiya dərəcəyə görə təbəqələşmə ilə xarakterikdir. Nəticədə, yuxarı təbəqələr aşağı təbəqələrdən daha imtiyazlı durumdadırlar.

II Yuxarı təbəqələrin cəmiyyətdəki insanların sayı xeyli azdır. Nəticədə, sosial stratifikasiya şaquli olaraq yerləşmiş sosial təbəqələrin toplusudur. Burada sosial təbəqələr hakimiyyət, var-dövlət, təhsil və nüfuzla malik olmaq üçün sosial bərabərsizlik amili üzrə yerləşmişdir.

Strata stratifikasiyanın 4 şkalası üzrə bənzər göstəricilərə sahib olan insanların sosial təbəqəsidir. Sosioloji kitablarda stratifikasiyanın ayrı-ayrı meyarları müəyyən edilir. Alman sosioloqu R. Darendorf sosial stratifikasiya üçün əsas meyar «nüfuz» anlayışının olduğunu söyləyirdi.

P. Sorokinin sosial stratifikasiya ilə əlaqədar dediyi fikirləri də xüsusilə diqqət çəkir. O, sosial stratifikasiyanın 3 növünü irəli sürür: iqtisadi, siyasi və peşə.

1. Siyasi stratifikasiya cəmiyyətin bütün tərəflərini təşkil edən iyerarxiya rəngləri sistemini bildirir. Əsasən bura nüfuz, hakimiyyət və s. aiddir.

2. Peşə stratifikasiyası əhəlinin fəaliyyətinə, məşğuliyyətinə və peşəsinə görə kateqoriyalara ayrılmasıdır. P. Sorokinin dediyinə görə, xalqın peşə əlaməti üzrə stratifikasiyası cəmiyyətin özülünü əhatə edir. Peşələr üzrə olan əlaqələr «dövlət ümumiliyinə» görə olan təsadüfi əlaqələrdən, ideologiya və siyasi partiyaya mənsubiyyət üzrə olan əlaqələrdən fərqli olaraq dərin, köklü və əsaslı xarakter daşıyır.

3. İqtisadi stratifikasiya üçün Sorokinin fluktuasiya adlandırdığı 2 göstərici əsas hesab edilir:

1) qrup və yaxud cəmiyyətin varlanması və yoxsullaşması;

2) iqtisadi piramidanın hündürlüyünün yüksəlməsi və azalması. (3.s.11-13)

Vurğulamaq olar ki, stratifikasiya nəzəriyyəsi hazır ki dövrdə ən çox istifadə edilən və nəzəri olaraq şərtləndirilmiş nəzəriyyədir. Ancaq bir sıra araşdırmaçılar onun da çatışmazlıqlara sahib olduğunu göstərirlər. Onlardan biri cəmiyyətdə mükafatlandırma sisteminin bölgüsündə xüsusi rol oynayan hakimiyyət amilinin rolunun gözdən keçirilməsidir. Bu əsasən demokratiya şərtlərini rəhbər tutmayan dövlətlərin sosial struktur üçün vacibdir. Bu baxımdan xarakterik nümunə kimi MDB-nin bir çox dövlətlərinin sosial strukturunu misal çəkmək olar. Hazırda tam aydınlığı ilə məlumdur ki, təkmilləşmiş etmiş Qərb, bir sıra MDB dövlətlərinin postindustrializm və informasiya cəmiyyəti mərhələsinə nüfuz etməsi, onlarda müşahidə edilən iri miqyaslı elmi-texnoloji müvəffəqiyyətlər bu dövlətlərin stratifikasiya strukturuna ciddi yeniliklər gətirir.

Qərb sosiologiyasında "stratifikasiya" tərfi nəzəri və ontoloji mənada istifadə edilir. Bu anlayışın geniş mənasının istifadə edilməsindən danışıq (nəzəri aspekt), sosial stratifikasiya sosiologiyasının sosial fərqlilik məsələləri ilə məşğul olan mövzusu kimi anlaşılır. Daha dar mənada isə bu termin cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinin ayrı nəzəriyyəsi kimi anlaşılır. Və nəhayət, daha dəqiq mənada (ontoloji) sosial stratifikasiya müəyyən ölkədə var olan sosial-sinif quruluşu deməkdir.

Sosial-sinif stratifikasiyasının çoxlu tərfi vardır. Məsələn, J.Gertle yazırdı ki, stratifikasiya xüsusi tip və fərqləndirilmənin əsas hissəsidir.(4.s.10)

R.Makayver, Q.Kaufman, T.Marşal və digər sosioloqlar isə stratifikasiyanı sosial bərabərsizliyin sistemi kimi izah edirlər. Bu tərfi ən çox yayılmışdır. A.Giddensin fikrincə, stratifikasiya fərqli qruplar arasındakı strukturlaşdırılmış bərabərsizlikdir.

Sosial təbəqənin xüsusi formaları müxtəlifdir və çoxdur. 1993-cü ildə buraxılan sosiologiya dərslində sosial

stratifikasiya sadəcə fərqli dərəcədə olan rifahın, hakimiyyətin və prestijin sistemi kimi izah edilir. Bütün bu təriflər çoxsaylı ifadələrin yalnız cüzi bir hissəsidir. Ancaq, hələ də bütün sosioloqların qəbul etdiyi bir universal tərif yoxdur. demək olar ki, sosial stratifikasiya termininin dəqiq tərfi hələdə araşdırılmaqdadır.

Təriflərdə ki olan fərqliliklər fərqli yanaşmalarla bağlıdır. Bəzi müəlliflər qrupların bərabərsizliyinə diqqət yetirirlər. Bu bərabərsizlik müəyyən quruluşa malikdir, ancaq onun xassəsi bəlli deyildir. Digərləri isə bərabərsizliyin yalnız iyerarxik quruluşunu vurğulayırlar. Üçüncülər isə bu quruluşun qatlı xassəsini vurğulayırlar. Çoxsaylı təriflər arasında çox qısaları və ya tam tərsinə çox uzun təriflər vardır, lakin onları birləşdirən bir ümumi xüsusiyyət var – bu anlayışı bərabərsizliyi təsvir etmək üçün istifadə edirlər.

Dünya sosioloji ədəbiyyatında mövcud olan bütün tərifləri ümumiləşdirsək, nəticəyə gələ bilərik ki: sosial stratifikasiyanı bir birinə nisbətən nizamlanmış bu cəmiyyətin sosial bərabərsizlik sisteminin qrupların cəmi kimi anlayılır. Elmi fənnin araşdırma mövzusu kimi sosial stratifikasiyaya adətən aşağıdakilər ehtiva edilir:

1. sosial təbəqələşmənin təbiətini, cəmiyyətin qeyri0-bərabər təbəqələrə bölünmə meyarları;
2. sosial stratifikasiyanın quruluş formaları (siniflər, kastlar, statuslar və s.);
3. sosial stratifikasiya sistemləri (qəsəbənin, ölkənin sosial quruluşu);
4. sosial quruluşun fərqli elementlərinin dəyişiklikləri (siniflərlə, qruplarla və s.).

Bu məsələlər müəyyən bir cəmiyyətin sosial təbəqələrinin tam təsvirinə imkan verən bir sıra suallar doğurur:

1. hansı siniflərdən, təbəqələrdən, qruplardan bu cəmiyyət ibarətdir.
2. əhalinin fərqləndirilməsinin hansı əsas meyarları istifadə edilir.
3. bir sosial qrupları digərlərindən ayıran əsas məsafələr hansılardır.
4. cəmiyyəti təşkil edən qruplar necə nizamlanıblar; onlardan hansılar ən yüksək mövqə tutublar, hansılar daha aşağıdadırlar, hansılar isə ən altdadırlar.
5. hansı sosial əlaqələrlə qruplar bağlıdırlar: bu münasibətlər münəfiqə yoxsa razılışma xarakteri daşıyırlar.
6. sosial hərəkətiliknecədir: hansı qruplar və hansı qruplara keçid edirlər; bu keçdlər nə dərəcə sıx baş verirlər.
7. hazırkı struktur necə yenidən hasil edilir: hansı qruplar hasil edilməni idarə edir; kim nəyi hasil edir.
8. cəmiyyətdəki bütün bu quruluşun funksiyası nədir, hansı məqsədlərə yönəlmişdir, bu məqsədlər kimindir.
9. bu quruluşun dinamikası necədir; hansı yöndə dəyişir; hansı qruplar yaranır; hansılar isə öz əvvəlki keyfiyyətini dəyişir.

10. sosial quruluşun dinamikasını idarə edən mexanizmlər hansılardır; cəmiyyətin təkamülü zamanı dəyişir mi və s. (5.s.70-71)

Sosioloqla stratifikasiyanı üç səviyyədə araşdırlar. Birinci səviyyəyə, insanların davranışlarına təsir göstərən, mədəniyyəti; ikinci səviyyəyə, qrup həyatının fərqli formalarını yaradan, sosial sistemi; üçüncü səviyyəyə isə şəxsiyyətin davranışlarını və onun motivasiya sferasını aid edirlər.

Cəmiyyətin stratifikasiyasını araşdırmaq üçün iki qrup metod istifadə edirlər. Birinci qrup – obyektiv (keyfiyyət) metodlarıdır: gəlilərin öyrənilməsi, məktəb təhsilinin illərinin sayı, hakimiyyət səviyyəsi və s. statistikanın məlumatları istifadə edilir. İkinci isə subyektiv (kəmiyyət) metodlarıdır: əhalinin fəqli qruplarının sorğusu, “nüfuzun qiymətləndirilməsi” metodu və s.(6.s.107)Sosiologiyada sosial stratifikasiyanın dəqiq mexanizmi müəyyən kateqoriya sistemi ilə izah edilir, məsələn: “sosial mövqə”, “rol”, “status”, “prestij”, “dərəcə”, “qiymət”.

Cəmiyyətdə yaşayaraq insan vaxt və məkanda müəyyən yer tutur. O, ölkənin, kəndin sakinidir və müəssisədə işləyir. Başqa cür desək, müəyyən sosial mövqə tutur. Status – sosial mövqeyin müəyyən xüsusiyyətlərinin cəmidir. Status qruplarını fərqləndirmək üçün vacib meyarlardan biri prestijdir. Pncədən müəyyən edilmiş (doğulandan, dətişməyən) və sonradan qazanılmış (dəyişən) statuslar vardır. İnsan hər zaman eyni anda bir neçə statusa malikdir, yalnız biri onu sosial olaraq müəyyənləşdirir. Adətən insanın əsas statusu onun işi ilə bağlı olur. Hər bir status bir sıra sosial rollardan ibarətdir. Rol – insanın malik olduğu statusa uyğun olan gözlənilən davranışdır. Rol stratifikasiyanın dinamik tərəfidir, yəni funksiyasıdır. Sosializasiya – insanın fərqli rolların mənimsəməsidir. Rollar formal və qeyri-formal olurlar. T. Parsons beş əsas xüsusiyyətlərə əsasən rolları təsvir etməyi təklif etdi: emosionallıq, əldə etmə üsulu (təyin edilmiş və ya əldə edilmiş), miqyas, rəsmiləşdirmə dərəcəsi (qəti və ya xeyir), motivasiya (şəxsi və ya ictimai rifah). Parsonsun fikrincə, hət bir rol bu beş xüsusiyyətin kombinasiyasıdır.

Sosial prestij statusun göstəricisidir. Prestij – cəmiyyətdə statusa və ya vəzifəyə verilən qiymətdir. İnsan müəyyən mövqeləri tutaraq, həmin yerə uyğun olan prestiji qazanır. Sosial fərqlilik hakimiyyətdə olan sosial dəyərlər sistemi və mədəni standartlar ilə birlikdə sosial stratifikasiyanın konkret formalarını yaradır. Sosial stratifikasiyanı şaquli və üfüqiyyə bölürlər. Üfüqi təbəqələşmədə etnik, irqi, milli, qrup daxili və sosial əsas tiplərini vurğulayırlar.(7.s.55-59) Sosiologiya elmində hakimiyyətə xüsusi önəm verilir.

Cəmiyyətin bütün təbəqələri öz aralarında hakimiyyət sahibliyi meyarı ilə fərqlənilirlər. Sosial təbəqənin malik olduğu hakimiyyətin həcmi onun cəmiyyətdəki yerini (yüksək ya aşağı), rifah səviyyəsinə və digər xüsusiyyətləri göstərir. Sosiologiya ədəbiyyatında hakimiyyətin çoxlu tərfi var, yalnız onların heç biri ideal deyildir, yəni bu ictimai fenomeni tam əks etdirmirlər. Hakimiyyəti qərar qəbul etmə və insanlara təsir göstərmə qabiliyyəti kimi təsvir etsək, iqtisadiyyatda, siyasətdə və cəmiyyətin mənəvi həyatında olan hakimiyyətləri fərqləndirmək gərəkdir.

Bir ölçülü stratifikasiya sistemində mülkiyyət institutuna əhəmiyyətli yer verilir. Cəmiyyətin bütün fərdlərinin statistik məlumatlarının istifadə edilməsi əsasında bir sıra böyük sosial təbəqələ bölmək olar, məsələn: muzzla işləyən istehsal vasitələrə malik olanlar; muzzla işləməyən istehsal vasitələtinə malik olanlar; yalnız öz iş gücünə malik olanlar (intellektə), yəni muzzlu işləyən şəxslər. İstənilən hər hansı bir tipin stratifikasiyası müəyyən dəyər şkalası

differensasiya edilmiş qiyməti, eyni zamanda şəxs və qrupların dərəcələndirilməsini nəzərdə tutur. Bir çox hallarda stratifikasiya dərəcələndirmənin bir kriteriyasının inkişafını göstərir, məsələn, yaş, cinsi, maddi vəziyyəti, iqtidarı, ailə statusu. Bu bir ölçülü stratifikasiya tipləri, ancaq nisbətən sadə sosial strukturlarda vacib rol oynayırlar. Sosioloqların daha mürəkkəb cəmiyyətlərə göstərdikləri diqqətdən ortaya çıxdı ki, müxtəlif stratifikasiya sistemləri bir sıra əlavə dəyişən, “çoxtərəfli” kriteriyaların varlığından ortaya çıxır, bunlarda kollektivləri və cəmiyyətləri geniş sosialmədəni qruplara bölürlər. Bu fakt cəmiyyət iştirakçılarının bölgüsündə ikinci üsulunun ortaya çıxmasına səbəb oldu, bu da sosiologiyada çoxölçülü stratifikasiya adını aldı, mahiyyəti ortaq əlamətlər əsasında sabit dəyərlərin çıxarılmasıdır. Çoxölçülü stratifikasiyaya P.Sorokinin tədqiqatlarında böyük yer ayrılmışdır. O, yazırdı: “Kumulyativ sosial qruplar dedikdə, mən qarşılıqlı əlaqədə olan bir şəxs yox, iki, üç və bir sıra elementar oxşar əlamətlərlə bağlı şəxslər başa düşürəm. Belə ki, eyni bir qrup şəxs yalnız ortaq bir dinə yox, həm eyni dövlətə, həm də eyni bir peşayə aid ola bilərlər”.(8.s.58)

Kumulyativ və elementar qruplar, müəyyən yolla birləşərək, mürəkkəb sosial aqreqat əmələ gətirirlər. Faktiki olaraq bu cür mürəkkəb aqreqatları, bu və ya digər ərazidə məskunlaşmış (şəhər, kənd, rayon, ölkə və b.o.) hər hansı bir əhali əmələ gətirə bilər. Çoxölçülü stratifikasiya sisteminin açılışı gələcəkdə stratifikasiya nəzəriyyəsinin özünün inkişafında bir mərhələ olmuşdur. Bu öz əksini sosial qrup anlayışında tapmışdır, bunlarında müxtəlif formaları “sosial siniflər”, “vəziyyət” və “kastalar” adlandırılmışdır. Dünya sosioloqlarının sosial qrupların analizi göstərir ki, az və ya çox daimi olaraq diqqət spesifik institusional sektorların stratifikasiya strukturu və dinamikası məzmununa verilir. Buda öz növbəsində iqtisadi və siyasi institutların yaranması zərurəti haqda mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Sosial strukturun daxili komponentlərinin təyin edilməsi sosiologiyada absurd mövzulardandır. Onun vacib bölgü vahidlərini siniflər, təbəqələr, kollektivlər, sosial-ərazi birlikləri, sosial qruplar, milli-ətnik birlik formaları və sosial - demoqrafik qruplar əhatə edir. Bu anlayışların hamısı da öz daxili məzmununa görə bir sıra analiz vahidlərinə – amillərə ayrılır. Sadalanan anlayışların təyin edilməsində sosiologiyada ayrı-ayrı fikirlər vardır. Məsələn üçün, onlardan sayca ən böyüyünü – sinif anlayışını gözdən keçirək. Marksist sosiologiya sosial strukturda sinfin rolunu çox şişirdir, sinfi yanaşmanı konkretləşdirir. O cümlədən sinfin təyin edilməsində mühüm meyar kimi iqtisadi xüsusiyyəti – mülkiyyət formalarının müxtəlifliyini götürür. İndi məlumdur ki, uzun müddət sosioloji fikirdə olan bu baxış məhdud xarakter daşıyır. Cəmiyyətin siniflərə ayrılmasını təyin edərkən yalnız mülkiyyət formalarına əsaslanmaq yetərli deyildir, iqtisadi, siyasi və mənəvi ünsürləri kompleks halda vurğulamaq lazımdır. Bu anlamda modern Qərb sosiologiyasında sinfi mənsubiyyətin meyarları məsələsi diqqəti çəkir.

Qərb sosioloqları sinfi fərqlərin əsasını, məşğuliyyət və sərvətin nə qədər olmasında görür, cəmiyyətdə aşağıdakı siniflərin olduğunu vurğulayırlar: yüksək siniflər, orta sinif, fəhlə sinfi və son olaraq, kəndli sinfi - ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatında işləyənlər. Sosial strukturun sonrakı bölgü vahidi olan sosial qrup bəzində də ayrı-ayrı fikirlər bildirilir. Bu anlayış əksər vaxt sinfin sinonimi kimi istifadə edilir, ancaq bəzi durumlarda sosial qrup dedikdə siniflərin daxilində öz məşğuliyyətinə, peşə-ixtisas və təhsil keyfiyyətinə, siyasi müvəffəqiyyətinə və mədəniyyət göstəricilərinə, tam şəkildə sosial yetkinlik dərəcəsinə görə seçilən sosial subyektlər başa düşülür.(9.s.102)

Sosial strukturda təbəqə anlayışı da əsas sayılır. O, siniflərin və sosial qrupların daxilində üfqi bölgü vahidi kimi qəbul edilir, siniflərdən kənar qalan ziyalıları – peşəkar əqli əməklə maraqlanan işçiləri təşkil edir. Bu bölgü cəmiyyət nümayəndələrinin əqli əmək və fiziki əmək işçilərinə ayrılmasına uyğundur. Ziyalıların xüsusi əlaməti orta ixtisas və ali məktəb həcmində təhsil istəyən peşəkar əqli əmək sektorlarında fəaliyyət göstərmələridir.

Ədəbiyyat

1. R.Əzimova: “Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif.” Bakı «AVROPA»-2014. 100 s
2. Социальная структура и социальная политика. США, Великобритания, ФРГ, Франция и Канада. Киев: Наука, Думка, 1980-404с.; Социально-политические реформы: Историческая необходимость, опыт, проблемы-СанктПетербург, Из-ние Петербургского ИИЖТ, 1992-39 s.
3. Семенов В. Проблемы классов и классовой борьбы ... -М. Госкомиздат, 1958.-С.10
4. Экономическая социология и перестройка / Под ред. Заславской Т.И., Рывкиной Р.В. М.: Прогресс, 1989. 232 с.
5. Социология.-С.-Петербург;ИКА "Тайм-аут",-1993.
6. 4 Радаев В.В. Классы после классиков. См. монографию: Социальная стратификация. М., 2003
7. Сорокин П. Система социологии.-Т.2.-Ч.2.-
8. Вебер М. Исследования по методологии науки. М., 1980, ч. 2,

Açar sözlər: Məqalə, tarix, başlanğıc, sosial, təbəqələşmə.

Key words: Article, history, strats, scial, stratification.

Ключевые слова: Статья, история, запуски, социальные, стратификация.

Theory of social stratification

In this article, we are tried to introduce the history of the process of formation of strats and characteristics of social stratification in addition, the role and situation of strats is explained in the process of the present history

Резюме

Теория социальной стратификации

В этой статье нас судят, чтобы ввести историю процесса формирования запусков и особенностей социальной стратификации, кроме того, роль и ситуация запусков объяснены в процессе настоящей истории..

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova